

BOEKBESPREKINGEN

BIJBELWETENSCHAPPEN

G.C. den Hertog & T.M. Hofman (red.), *Aspecten van het werk van J.P. Versteeg*, Apeldoorn, Theologische Universiteit 2010, 112 p., € 10,00 (ISBN 9789075847307).

Op 19 april 1987, eerste Paasdag, overleed de Christelijke Gereformeerde nieuwtestamenticus J.P. Versteeg tijdens een vakantie in Frankrijk. Hij was nog geen 49 jaar oud geworden, maar had al wel ruim 18 jaar als hoogleraar gewerkt aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn. Daar werd in 2008 een symposium gehouden dat gewijd was aan diverse aspecten van het werk van Versteeg. Zoals het Woord vooraf (waarin abusievelijk 18 april als zijn sterfdatum wordt vermeld) zegt, was dat symposium bedoeld om ‘in herinnering te roepen wat hij aan kerk en theologie heeft nagelaten en om de vraag onder ogen te zien wat zijn geestelijke erfenis voor vandaag kan betekenen’.

Niet zonder reden is Versteeg wel getypeerd als theoloog van de Heilige Geest. Het is de Geest, die ons aan Christus verbindt in zijn volbrachte werk. Door het werk van de Geest wordt de toekomst present gesteld. En een theoloog van de Geest is bijna per definitief ook een theoloog van de kerk. Kortom, welk aspect van het werk van Versteeg men ook kiest, altijd zal de Heilige Geest ter sprake komen. Dat is zijn bijzondere bijdrage aan de gereformeerde theologie geweest, dat is de geestelijke erfenis die hij ons heeft nagelaten.

De verschillende bijdragen aan het symposium zijn gebundeld en in eigen beheer uitgegeven door de Theologische Universiteit Apeldoorn, met een mooie voorkantvullende foto die gemaakt is door Tjerk S. de Vries – zoals mij bij navraag bleek – genomen tijdens de CGK-synode van 1980 te Amersfoort. Deze bundel bevat een zestal hoofdstukken, die evenzoveel aspecten van Versteegs werk belichten: achtereenvolgens over de verhouding tussen Christus en de Geest (prof.dr. G.C. den Hertog), de betrouwbaarheid van de evangeliën (prof.dr. T.M. Hofman), het geheimenis met het oog op Israël (drs. M.C. Mulder), kerkstructuur en ambtsvisie (dr. A. Noordegraaf), de missionaire opdracht van de kerk (drs. J. van 't Spijker) en vroomheid en gebed (drs. W. Steenbergen). Misschien is de gekozen boektitel wel te bescheiden: al met al vormen deze zes hoofdstukken een redelijk compleet geheel.

In bijna alle hoofdstukken van dit boekje worden lijnen getrokken naar hedendaagse discussies, zoals in het Woord vooraf was beloofd. Bijvoorbeeld als het gaat over Christus en de Geest, over hermeneutiek en Schriftgezag, over kerk en Israël, over kerkelijke ambten, of over principes van missiologie. Wat echter vrijwel geheel ontbreekt, is verdere reflectie op het werk van Versteeg in de vorm van een positief-kritische doordenking. Dat wordt ook tamelijk lastig, nadat de eerste alinea van de eerste bijdrage de toon heeft gezet met de volgende typering: uiterste wetenschappelijke zorgvuldigheid, eerbiedige aandacht voor de tekst als Woord van God, uitnemend op de hoogte van wat zich in de theologie afspeelde, diepgravend wetenschappelijk onderzoek. Alleen M.C. Mulder waagt het dan nog op te merken dat het aspect van verwachting in het ‘geheimenis’ uit Romeinen 11:25-26 wellicht meer aandacht gekregen zou kunnen hebben (!) in de exegese die Versteeg geboden heeft. Maar hij voelt zich meteen genoodzaakt, blijkbaar vanwege de bespre-

king van zijn bijdrage tijdens het symposium, deze gewaagde opmerking in een voetnoot van meer dan een halve pagina te verantwoorden. Respect voor J.P. Versteeg als een van onze voorgangers in de gereformeerde exegetische traditie, zoals ik hem net als alle auteurs van dit boekje zie, zou best kunnen samengaan met wat meer ontspannenheid.

P.H.R. van Houwelingen

Kampen

H.R. van de Kamp, *Hebreeën. Geloven is volhouden*. Met een bijdrage van Dr. Jakob van Bruggen (*Hebreeën 20,29-13,25*) (COT, derde serie), Uitgeverij Kok, Kampen 2010, 336 p., € 34,90 (ISBN 9789043518116).

Met dit commentaar op de brief aan de Hebreeën is de door professor Van Bruggen geredigeerde serie op een thema-deel na voltooid. Een hartelijke gelukwens aan de redacteur en aan alle medewerkers is op zijn plaats. De serie heeft inmiddels zijn weg gevonden naar menig pastoriebibliotheek en wordt door velen gezien als een welkome hulp bij de voorbereiding van de preek. Ook dit deel is op dezelfde verzorgde wijze uitgegeven. Dr. van de Kamp is er in geslaagd om op een goede manier de samenvattende uitleg van een perikoop en de filologische details met elkaar te verbinden. Tijdsdruk bracht met zich mee dat het derde deel van de brief becommentarieerd is door de redacteur. Het is dan ook iets beknopter dan de delen die door Van de Kamp zijn behandeld.

De brief aan de Hebreeën heeft, zoals terecht wordt opgemerkt, een uniek karakter. Nergens wordt het thema van Christus als de grote Hogepriester zo uitgewerkt als in deze brief. Het is een bij uitstek pastorale preek, gericht aan mensen die onder de druk van de omstandigheden dreigden te verslappen. Overigens stelt de brief ons voor vragen als het gaat om de auteur, de geadresseerden en de plaats van herkomst. In een uitvoerige inleiding geeft Van de Kamp goede overzichten van de diverse standpunten en komt na afweging tot een eigen oordeel. Zo komt hij tot de conclusie dat de brief gericht is aan een gemeente van joodse christenen in Jeruzalem. Een van de argumenten is dat de waarschuwing van Hebreeën 6:4vv gericht is aan joodse christenen in de tempelstad. In zijn exegese van dit vers is hij van mening dat we op grond van het adres bij het ‘opnieuw kruisigen van de Zoon’ (6:6) moeten denken aan een publieke terugkeer tot de dieroffers in de tempel. Het brengt hem tot de opmerking dat we hier een unieke situatie hebben en dat het gaat om een unieke daad die we niet mogen generaliseren. ‘Toen de generatie die Jezus kruisigde, was gestorven, was deze zonde niet meer mogelijk’. Maar is dat vol te houden? Waarom kan het woord ‘kruisigen’ niet figuurlijk zijn bedoeld? Is het bovendien niet een cirkelredenering die de auteur toepast?

Bijzonder fraai is de uitleg van Hebreeën 1:14 en van de psalmcitataten die in dit hoofdstuk worden gegeven. Bij Hebreeën 7 wordt een mooie excursus over Melchizedek gegeven, een overzicht dat de lezer helpt om snel wegwijs te worden in de verschillende opvattingen ten aanzien van de achtergrond. Terecht is Van de Kamp beducht voor godsdiensthistorische speculaties. Volgens hem ontvouwt de brieveschrijver zijn Melchizedek-typologie in het kader van een uitleg van Psalm 110:4. Dat lijkt me juist, maar ook al is er geen sprake van *ontlening* aan Philo of Qumran, dat hoeft bekendheid met de Melchizedek-traditie van zijn tijd niet uit te sluiten.

Niet altijd zijn de keuzes van beide commentatoren voor mij overtuigend. Zo vraag ik me af of het aangaat het citaat uit Psalm 8 in Hebreeën 2:7v in de context van de brief op de mens te betrekken. Gaat het niet veeleer om Jezus, de Zoon die mens geworden is? Van de Kamp laat het

grote middendeel beginnen bij 5:1. Maar waarom niet bij 4:14 waar het thema van Jezus als de Hogepriester al naar voren komt? Bij 6:18 lijkt het me wat geforceerd het ‘toevlucht nemen’ te betrekken op de beloofde toekomst in plaats van op de belovende God. Maar wie zal pretenderen inzake de exegese het laatste woord te spreken. Het blijft vaak wikken en wegen. Mijn conclusie is dat we hier een fraaie commentaar voor ons hebben die gebruikers helpt om de indrukwekkende prediking van de brief te verstaan en die hopelijk zal stimuleren om de boodschap van deze brief aan de gemeente van vandaag door te geven. Van harte aanbevolen.

A. Noordegraaf

Peter Kuhn (Hrsg.), *Gespräch über Jesus. Papst Benediktus XVI im Dialog mit Martin Hengel, Peter Stuhlmacher und seinen Schüler in Castelgandolfo 2008*, Verlag Mohr Siebeck, Tübingen 2010, 138 p., € 19,00 (ISBN 9783161504419).

Vanaf 1967 belegde Josef Ratzinger elk jaar aan het einde van het zomersemester een meerdaagse conferentie met theologen, de zgn. ‘Schülerkreis’. Na zijn verkiezing tot paus ging hij daarmee door en werden deze conferenties gehouden in zijn zomerresidentie in Castelgandolfo. In 2008 werden daarvoor Martin Hengel en Peter Stuhlmacher uitgenodigd, die samen met de paus en een aantal theologen met elkaar van gedachten wisselden over twee nieuwtestamentische onderwerpen op het terrein van de christologie van het Nieuwe Testament en het getuigenis van de evangelisten aangaande de offerdood van Jezus. Hengel hield een referaat over de vraag naar de historische Jezus in relatie tot het getuigenis van de evangelisten, terwijl Stuhlmacher de betekenis van Jezus’ kruisdood als offer voor de zonden aan de orde stelde.

Voor wie de publicaties van beide geleerden kent bevatten de referaten niet zo veel nieuws, voor anderen zijn ze een goede inleiding tot het gedachtegoed van deze beide nieuw-testamentici, die onder hun vakgenoten een orthodoxe tegenstem laten horen. Beiden verbinden een pleidooi voor de betrouwbaarheid van het getuigenis van de evangelisten met gebruikmaking van de historisch-kritische methode. Daarbij steken zowel Hengel als Stuhlmacher hun kritiek op een aantal kritische vooronderstellingen niet onder stoelen of banken. Zo laat Stuhlmacher zien dat het verzet tegen de Bijbelse prediking van de verzoening en de plaatsbekleding gevoed wordt door modern filosofisch denken dat geen raad weet met de Bijbelse prediking van het oordeel.

De charme van dit boekje ligt in het verslag van de discussie. De gesprekspartners zijn overwegend gepromoveerde theologen van wie een aantal ook een leerstoel bekleedt aan een katholieke faculteit. Slechts enkele van hen zijn vakgenoten van de Tübinger geleerden. De vragen die zij stellen, bewegen zich dan ook vooral op het terrein van de hermeneutiek en de verhouding tussen Bijbelwetenschap en dogmatiek. Zo nemen enkele vraagstellers Anselmus in bescherming tegen de kritiek van de nieuw-testamenticus Stuhlmacher. Een interessant specimen van het gesprek tussen exegese en dogmatiek. Elk van de beide gespreksronden begint met een aantal opmerkingen van de paus. Ook is de preek opgenomen van kardinaal Christoph Schönborn over de evangelielectuur van zondag 31 Augustus 2008 (Matteüs 16:21-27), een helder getuigenis aangaande de ergeris jegens het *verbum crucis*. Een belangwekkend boekje, dat nieuwsgierig maakt naar het tweede deel van het boek van de paus over Jezus Christus.

A. Noordegraaf

Gie Vleugels, *De Oden van Salomo. Uit het Syrisch vertaald en toegelicht* (Bronnen van Spiritualiteit), Altiora, Averbode 2010, 143 p., € 22,50 (ISBN 9789031730111).

Veel minder bekend dan de *Didachè*, maar even belangwekkend als verwerking van het apostolische leerondericht is een liedboek uit de vroegchristelijke kerk onder het opschrift: *De Oden van Salomo* (niet te verwarren met de *Psalmen van Salomo*, afkomstig uit de joodse gemeenschap in de eerste eeuw voor Chr.). Het opschrift legt een verbinding met de liedkunst van koning Salomo (zie 1 Kon. 4:32), maar dat betreft slechts de poëtische stijl. De Oden zijn uitgesproken christelijk van karakter en worden meestal gedateerd tussen 70 en 125 na Chr. Ze waren waarschijnlijk in gebruik bij joodse christenen uit Syrië. Met instemming wordt de bekering van heidenen vermeld, maar het toetreden van niet-joden was blijkbaar geen vanzelfsprekendheid (Ode 10:5). De *Oden van Salomo* vormen een collectie van 42 hymnen met een rijke symboliek. Deze liederen getuigen van devotie tijdens de eredienst, bijvoorbeeld bij een doopliturgie. Ze illustreren de ‘geestelijke liederen’ waarvan soms in het Nieuwe Testament sprake is (*oodai pneumatikai*: Ef. 5:19; Kol.3:16; in de Pesjitta, de oud-Syrische bijbelvertaling, worden de ‘geestelijke liederen’ uit beide passages weergegeven met ‘oden van de Geest’ [*zmiratha d-Rucha*], dezelfde term als in de titel van de Oden!).

Gie Vleugels, hoogleraar Nieuwe Testament aan de Evangelisch Theologische Faculteit in Leuven, heeft ons een dienst bewezen door de *Oden van Salomo* via een fraai uitgegeven vertaling toegankelijk te maken voor het Nederlandse taalgebied. Hij kon daarbij gebruikmaken van het werk dat vóór hem werd verricht, vooral door Lattke (Duitstalig, drielijg, 1999-2005) en Charlesworth (Engelstalig, 2009). Hier kan men terecht voor meer informatie. Soms had ik daar behoefte aan. Graag had ik bijvoorbeeld in de inleiding bij Vleugels nog iets gelezen over mogelijke citaten uit de Oden in 2 *Clemens* en *Barnabas*. Als we hier te maken hebben met het oudste semitische geschrift uit het vroege christendom, zoals hij met goede argumenten betoogt, dan zou het eigenlijk bij de Apostolische Vaders gerekend moeten worden, maar de tekst van de Oden werd pas vanaf 1909 teruggevonden. Behalve voor de studie van het joodse christendom en de leerstellige ontwikkeling binnen de vroege kerk is dit geschrift ook van grote betekenis voor de liturgiek: het markeert de liturgische overgang van de synagogale naar de christelijke eredienst.

De *Oden van Salomo* gaan over de redding van de mens, die gevangen zit in de dood. Het is de Messias, Gods zoon, die de gelovigen met zich verenigt en hen zo deelgenoot maakt van het leven. Dit kan gezegd worden op basis van de heilsgeschiedenis. God de Allerhoogste is de Schepper en alles is door zijn Woord ontstaan (Ode 16); Gods beminde Zoon werd geboren uit een maagd (Ode 7 en 19); alleen het kruis van de Heer, Hij die zijn leven offerde, brengt redding (Ode 27 en 42). Hij is werkelijk opgestaan (Ode 15, 29, 42). Dit alles past in Gods plan met de wereld (Ode 23) en voedt onze verwachting van de terugkomst van de Heer (Ode 7:16-20).

Als voorbeeld de kortste Ode uit de collectie, in de vertaling van Vleugels:

[De dichter:]

Ik stak mijn handen uit
en heiligde mijn Heer,
want het uitspreiden van mijn handen
is zijn teken.

Opgericht vorm ik
het waarachtige kruis.

[De gemeenschap:]

Halleluja

Wanneer de dichter zijn handen in aanbidding uitstrekt naar de Heer in de hemel, vormt hij met zijn lichaam een kruis. Zo wordt de geloofsverbondenheid met de Gekruisigde in Ode 27 bijna fysiek uitgetekend. De gemeente heft een instemmend Halleluja aan: alle eer aan God! Via de *Oden van Salomo* heeft de apostolische kerk het geloof tot klinken gebracht in gebed en lied, door Jezus Christus te eren als de enige Heer.

P.H.R. van Houwelingen

Kampen

KERKGESCHIEDENIS

W. de Greef & M. van Campen (red.), *Calvijn na 500 jaar. Een lees- en gespreksboek*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 297 p., € 21,50 (ISBN 9789023923237).

Ter gelegenheid van de vijfhonderdste geboortedag van Calvijn werd deze bundel uitgebracht, geschreven door theologen uit de breedte van de Protestantse Kerk in Nederland en voor een breed publiek – binnen en buiten die kerk – bestemd. In zeventien hoofdstukken worden diverse thema's uit denken en leven van Calvijn in kort bestek behandeld, met aan het eind telkens vragen met het oog op een bespreking ervan.

Verschillende bijdragen – ik denk aan die van W. de Greef over de omgang met de Bijbel, C. van der Kooi over het kennen van God, W.H.Th. Moehn over de prediking, W. Verboom over de catechese, A. de Reuver over spiritualiteit, G.G. de Kruijf over de ethiek en M. van Campen over de joden – vatten eerdere studies van de betreffende auteurs samen, met hier en daar nieuwe accenten. Er komen echter ook auteurs aan het woord, die ik niet direct met Calvijn-studie geassocieerd zou hebben, waarbij ik met name denk aan het prachtige artikel van J.M. van 't Kruis over Calvijn en het werk van de Heilige Geest, en aan de bijdrage van B. Plaisier over Calvijn en de eenheid van de kerk.

Al met al: een rijke bundel, één van de vele goede en hopelijk blijvende 'vruchten' van het Calvijjaar.

G.C. den Hertog

Nam Kyu Lee, *Die Prädestinationslehre der Heidelberger Theologen 1583-1622: Georg Sohn (1551-1589), Herman Rennecherus (1550-?), Jacob Kimedoncius (1554-1596), Daniel Tossanus (1541-1602)* (Reformed Historical Theology, Volume 10), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2009, 211 p., € 83,00 (ISBN 9783525568705).

De Duitse stad Heidelberg heeft in de ontwikkeling van de gereformeerde theologie een eigen, betekenisvolle plaats ingenomen en is het bekendst vanwege de in 1563 verschenen Heidelbergse catechismus. De stad maakte tussen 1556 en 1622 verschillende malen een 'Konfessionswchsel' mee, van luthers naar gereformeerd en omgekeerd. Terwijl de eerste gereformeerde periode van 1559-1576 regelmatig voorwerp van onderzoek is geweest, geldt dit niet voor de tijd 1583-1622, toen het gereformeerd protestantisme in Heidelberg opnieuw de overhand had.

Deze studie van Nam Kyu Lee, die als dissertatie diende aan de Theologische Universiteit Apeldoorn, richt zich op de relatief onbekende periode 1583-1622 en bespreekt de visie van vier Heidelbergse theologen op de predestinatie: Georg Sohn, Herman Rennecherus, Jacob Kimedoncius en Daniel Tossanus. Lee kiest voor een bespreking van de predestinatieleer, omdat de theologische

controverses tussen lutheranen gereformeerden niet alleen op het avondmaal waren geconcentreerd, maar ook steeds meer op de predestinatie. Eerst gaat de auteur echter in op de aanzienlijke betekenis van Melanchthon voor de overgang van Heidelberg naar het calvinisme alsook op de vraag in hoeverre de predestinatieleer aan de Heidelbergse theologische faculteit ter sprake kwam.

De predestinatieleer van de vier Heidelbergse theologen vertoont ondanks accentverschillen grote overeenkomsten. Sohn, die sterke invloed van Melanchthon vertoont, beschouwt de gevallen en geroepen mens als object van Gods verkiezing, terwijl het pastorale motief van Gods verkiezing als diepste bron van de heilszekerheid zijn theologische analyse doortrekt. Dit motief komt bij Rennecherus nog sterker naar voren. In zijn hoofdwerk *Aurea Salutis Catena* verbindt hij de verkiezing met de heilsketen van roeping, rechtvaardiging en verheerlijking, waarmee hij niet alleen wil aangeven dat Gods verkiezing de bron is van het heil, maar eveneens dat de mens zijn verkiezing alleen kan kennen via de omgekeerde route van de heilsketen en dus bij de rechtvaardiging en de vernieuwing van zijn leven dient te beginnen. Interessant is dat we een dergelijke heilsketen ook terugvinden bij een grondlegger van de puriteinse beweging, William Perkins, die in 1590 zijn *Armillæ Aurea* (1591 – *A Golden Chaine*) publiceerde. Zowel Rennecherus als Perkins hebben in hun analyse van de predestinatie de tabel van Beza gebruikt. Lee ziet behalve overeenkomsten ook verschillen tussen beiden, die de conclusie zouden wettigen dat er een onderscheid bestaat tussen de ontwikkeling van de heilsorde in Engeland en op het Europese vasteland. Zijn bewijsmateriaal daarvoor is echter te beperkt. De door hem gesignaleerde verschillen betreffen het supralapsarisme van Perkins en het infralapsarisme van Rennecherus alsook een klein onderscheid in de rechtvaardigingsleer. Het belangrijkste verschil lijkt dat Rennecherus wedergeboorte, heiliging en verheerlijking onlosmakelijk met elkaar verbindt en de verheerlijking op het aardse leven betreft, terwijl Perkins ze scherp van elkaar onderscheidt en de *glorificatio* met het toekomstige leven verbindt. Er bestaan rond de heilsketen inderdaad verschillen tussen Rennecherus en Perkins, maar het gaat te ver om op grond van de vrij summiere vergelijking en het beperkte bewijsmateriaal tot Lee's conclusie te komen.

De derde theoloog, Kimedocius, is interessant omdat hij tien jaar in de Nederlanden heeft gewerkt. In Heidelberg kruiste hij de degens met de lutherse theoloog Samuel Huber over de relatie tussen de predestinatie en de uitgestrektheid van de verzoening. Daniël Tossanus, de laatste Heidelbergse theoloog, hing het supralapsarisme aan en voerde een uitgebreide polemiek met Huber, waarbij hij onderscheid maakte tussen de predestinatieleer van Melanchthon en Geneefse theologen alsook tussen die van de Heidelbergse theologen onderling.

Het laatste hoofdstuk behandelt de invloed van de Heidelbergse predestinatieleer op de Dordtse Synode. Ze blijkt vooral in de formulering van de uitgestrektheid van de verzoening en in het pastorale kader van de predestinatieleer. Theologisch volgen de Dordtse *canones* weliswaar de *a priori*-methode door de predestinatieleer als een besluit van eeuwigheid te behandelen, maar ze hebben tegelijk een sterk pastorale inslag door de gevolgde *a postero*-methode, waarbij de gelovige zijn verkiezing leert kennen in de weg van het geloof in Christus.

De verdienste van deze studie is driedelig. Ten eerste heeft Lee een relatief onbekende periode van de Heidelbergse theologie voor het voetlicht gehaald. Ten tweede heeft hij duidelijk gemaakt dat de vier theologen hun uitvoerige behandeling van de predestinatieleer hebben verbonden met het pastorale motief van de heilszekerheid van de gelovigen. Ten derde heeft hij Heidelbergse invloed op de Dordtse Leerregels aangetoond voor wat de verbinding tussen predestinatie en pastorale troost betreft.

Thomas van Aquino, *Mag je een mens doden? Teksten uit de Summa Theologiae over God, geloof en geweld. De Latijnse tekst, ingeleid, vertaald en geannoteerd door Carlo Leget*, Meinema, Zoetermeer 2008, 112 p., € 16,50 (ISBN 9789021141794).

Dit boekje is er één uit een serie, waarin diverse teksten van Thomas van Aquino in een tweetalige uitgave worden uitgebracht. De teksten in dit deel gaan over de vraag, of je een mens mag doden. Die vraag wordt naar verschillende kanten uitgewerkt. Zo komt aan de orde of men oorlog mag voeren, en zo ja, onder welke voorwaarden, en ook of men zichzelf het leven mag benemen en zo nee, waarom niet. Dat gebeurt telkens op de manier, zoals die kenmerkend is voor de tijd van hoge scholastiek en Thomas in het bijzonder. Het is zonder meer fascinerend om de argumentatie van deze grote leraar der kerk op de voet te kunnen volgen. Volgens Leget zijn leven en dood bij Thomas begrippen met vele lagen. ‘Het biologische leven is voor Thomas op zichzelf niet het meest waardevolle dat mensen kunnen bezitten. Het is dus niet heilig en hoeft dus niet altijd tegen iedere prijs verdedigd [te] worden.’ (13)

Opvallend is het gebruik van 1 Korintiërs 5,6 op de pagina’s 25 en 50 (op p. 25 abusievelijk aangeduid als Gal. 5,9): Paulus’ waarschuwing dat een weinig zuurdesem het gehele deeg zuur maakt wordt door Thomas uitgelegd als oproep een zondaar die de gemeenschap verleidt ook metterdaad ter dood te brengen.

De vertaling is over het geheel genomen stroef. Dat had anders gekund, gegeven het feit dat de Latijnse tekst ernaast staat en toetsing van een wat vrijere vertaling dus gemakkelijk zou kunnen plaatsvinden.

G.C. den Hertog

DOGMATIEK

Martha L. Moore-Keish, *Do This in Remembrance of Me. A Ritual Approach to Reformed Eucharistic Theology*, William B. Eerdmans, Grand Rapids Michigan / Cambridge UK 2008, 184 p., \$ 20,= (ISBN 9780802862440).

Dit boek opent met een vrij uitvoerige beschrijving van de praktijk van avondmaalsviering in een denkbeeldige presbyteriaanse kerk in de Verenigde Staten. Welke woorden worden er gesproken, wat is vast en onopgeefbaar in het ritueel en wat veranderbaar, en wat ervaren de deelnemers aan de viering? De gedachte van de auteur is dat de sterk rationeel-leerstellige benadering van het Heilig Avondmaal in de gereformeerde traditie de eigen symbooltaal nauwelijks tot spreken laat komen. Anderzijds geldt ook hier evenwel dat het leven sterker is dan de leer: als de viering als ritueel tot mensen gaat spreken is dat een eigen stem naast die van de geldende leer. De opzet van het boek is daarmee gegeven. Eerst verricht Moore-Keish enig onderzoek naar Calvijns gedachten met betrekking tot de Maaltijd des Heren en vergelijkt die kort met de (gereformeerde) traditie na hem. Vervolgens wordt de praktijk van de viering, met name de liturgische theologie en de rituele theorie, van diverse kanten bezien en uiteindelijk als vraag aan een gereformeerde visie voorgehouden.

De auteur betoogt dat Calvijn een plus heeft boven de latere ontwikkeling. Waar bij hem brood en wijn een eigen taal spreken, gericht op het hart van de gelovige, is dat later anders: bij F. Turretini voert het rationele de boventoon. Ook en juist hier dient echter de *lex orandi* de *lex credendi* te bepalen. De viering van het Heilig Avondmaal is geen afgeleide van ons denken en in die

zin secundair, maar het is een primaire theologische handeling. Als we de viering van de Maaltijd des Heren rationeel benaderen, zien we over het hoofd dat Calvijn en anderen wel degelijk beseften dat een andere wijze van vieren het denken erover niet ongemoeid zou laten. Bovendien lopen we dan het gevaar van afgoderij, zij het niet van vergoddelijking van brood en wijn, maar van verabsolutering van onze rationele theorieën. Onze 'afgoderij' met de rede doet ons denken dat het Heilig Avondmaal ónze handeling is, maar voor Calvijn staat Góds handelen in het middelpunt.

De auteur acht Calvijn dus richtinggevend, in zijn nadruk op lichamelijkheid. Dat neemt niet weg dat Catherine Bell volgens haar een zeker gelijk heeft in haar kritiek, dat het leerstellige in die zin dominant is bij Calvijn, dat de eigen symbooltaal van het ritueel tekort komt. Bell vergeet volgens haar echter dat het ritueel wel een eigen taal spreekt, maar niet voor zichzelf kan spreken. Het gaat er immers om dat de Heilige Geest mensen aan Christus verbindt. Het Heilig Avondmaal is gemeenschap met de Opgestane, niet een viering van de diepte-dimensie van de werkelijkheid. Niettemin pakt Moore-Keish de kritiek van Bell in die zin op dat ze de vraag stelt of een andere wijze van vieren de heel diverse ervaringen van mensen bij de viering niet meer concrete inhoud kan geven en die ervaringen kan sturen.

De winst van een dergelijke werkwijze ziet de auteur in drie opzichten. Ten eerste verrijkt de benadering vanuit het rituele de viering in de eredienst. In de tweede plaats kan die eraan bijdragen dat de gereformeerde avondmaalsleer niet gezien wordt als enkel of ook primair een afgrenzing in de richting van de rooms-katholieke mis, maar een eigen antwoord op de behoefte aan materiële symbolen om God naar de mens toe te bemiddelen belichaamt. Ten slotte is ook de interreligieuze dialoog ermee gediend, als we beginnen bij de praktijk en niet bij het rationeel-doctrinaire. De uitwerking van dit program blijft naar mijn gedachte goeddeels aan de oppervlakte, vooral omdat de vorm toch de voorrang krijgt boven de inhoud. Dat neemt niet weg dat de vraag die centraal staat in dit boek urgent is en dat de richting die Moore-Keish wijst nadere overweging waard is.

G.C. den Hertog

Christopher Southgate, *The Groaning of Creation. God, Evolution and the Problem of Evil*, Westminster John Knox Press, Louisville / London 2008, 196 p., £ 13,99 (ISBN 9780664230906).

De titel van dit boek is een zinspeling op Romeinen 8: het kreunen van de schepping. De ondertitel laat zien dat de auteur verschillende ijzers in het vuur steekt: niet alleen de vraag van de verhouding van schepping en evolutie, maar ook die van de theodicee. Southgate gaat uit een goede schepping, door de drieënige God, maar verzet zich tegen de gedachte van een *oorspronkelijke* goede schepping. Dat de schepping goed genoemd wordt, betekent niet dat ze niet dubbelzinnig is. De mens is ook niet 'kant-en-klaar' goed geschapen, maar we moeten door een lang evolutionair proces heen, dat door toeval en onderlinge competitie ('struggle for life') wordt bepaald.

Southgate opent zijn boek met de beschrijving van een school orca's, die hij ooit van dichtbij zag. Prachtige dieren, die onderling voor elkaar zorgen, maar een wrede spel spelen met zeeleeuwen en andere zeebewoners. Dolfijnen stikken liever op het strand dan dat ze in de buurt van orca's terechtkomen. Dieren hebben dan wel geen angst voor de dood, maar ze ervaren wel lijden. De kern van het probleem van de theodicee is volgens Southgate dat er wezens zijn die alleen maar lijden. De traditionele verklaring die het lijden van de gehele schepping aan de zondeval toeschrijft acht hij niet langer houdbaar. Het doel van dit boek is te laten zien dat deze schepping

tegelijk goed is en kreunt. Daarbij gaat het de auteur in het bijzonder om de dieren. Het boek loopt ook uit op een milieu-ethiek en een pleidooi voor vegetarisme.

Een heel aantal wegen – o.a. Teilhard de Chardin, procestheologie – acht Southgate niet begaanbaar. Het eigene van zijn benadering is dat we in het proces van evolutie nooit boven Christus uit komen. Gods zelfgekozen lijden is zijn aanwezigheid bij de lijdende creatuur, zorgzaam en liefdevol, die de eenzaamheid van het lijden van mens en dier wegneemt. Kruis en opstanding vormen de opmaat voor een machtig tijdperk van verlossing van de niet-menselijke schepping. Een op evolutie gebaseerde theodicee zou volgens de auteur dan ook moeten inzetten bij de gedachte dat evolutie de enige, of althans de beste weg was waarin schepselmatige waarden als schoonheid, diversiteit en toenemende intelligentie en wijsheid konden groeien.

De hoofdstukken in dit boek zijn veelal eerst elders verschenen. Dat is daarin te merken dat de overgang tussen de hoofdstukken niet altijd vloeiend verloopt en de opbouw en daarmee de kracht van het betoog te wensen overlaat. Thema's die bij een benadering als deze met voorrang om bespreking vragen, zoals de vraag wat zonde is en de Godsleer, komen niet of nauwelijks aan de orde. Bij een gedurfd ontwerp als dit kan dat eigenlijk niet, zeker niet als de pretentie is dat hier een aanzet tot een theodicee wordt gegeven.

G.C. den Hertog

ETHIEK

Coen Constandse, *Het gebod van de hoop. Een bijdrage aan het debat over eschatologie en ethiek vanuit het werk van F.-W. Marquardt, Eburon, Delft 2009, 396 p., € 34,90 (ISBN 9789059723122).*

Coen Constandse schreef een belangrijk proefschrift waarin hij theologisch stukken verzet. Hij analyseert de relatie tussen eschatologie en ethiek bij de in 2002 overleden theoloog F.-W. Marquardt. Langs die weg wil hij een nieuwe stap zetten in het klassiek 20^e eeuwse debat over de vraag of de eschatologie de ethiek kan bepalen. Eerst analyseert hij dit debat met behulp van de eschatologische concepten van Moltmann en Pannenberg en de kritiek op de verbinding tussen eschatologie en ethiek bij Hans G. Ulrich. Bij de eerste twee fundeert het komende rijk van God het ethische en politieke handelen. Handelen anticipeert op de toekomst en geeft daaraan mee vorm. Ulrich daarentegen ziet enerzijds de eschatologie geschaad doordat een verbinding met de ethiek tekort doet aan het exclusieve van Gods handelen. Anderzijds wordt de ethiek zelf er idealistisch van, zodat zij weinig betekent voor de concrete deliberatie in de nog onvolmaakte werkelijkheid van heden.

Hierna brengt Constandse de eschatologie en de ethiek van Marquardt in kaart en legt hij uit hoe de verbinding tussen beide bij hem ligt. Marquardt voltrekt een omkeer van de verhouding tussen denken en doen, of theorie en praktijk. De ethiek bouwt niet voort op voorafgaande dogmatische posities. Het is juist omgekeerd: bij het praktische leven met God komen gedachten op, die door de theologie geordend worden. Kennis over God ontstaat bij het doen van de geboden. Geloven is een weg gaan. Geraakt door Israël en de Sjoa en geïnspireerd door het Joodse denken hanteert Marquardt het concept van een 'evangelische halacha'. Het christelijke denken heeft in het verleden schuld op zich geladen. Daarom moet het voortaan gaan om een theologie waarvoor Joden nooit meer bang hoeven zijn, dus een theologie bij een morele praktijk. De volken moeten opnieuw beseffen dat zij in gemeenschap mogen leven met Israël en haar eschatologische ver-

wachting. Vanouds vormen de noachidische geboden de weg waarlangs dit gestalte krijgt. Door die weg te gaan krijgen niet Joden deel aan de komende eeuw. Wij staan daarin dus voor een vorm van praktisch handelen waarin op een teleologische manier een eschatologische hoop besloten ligt. Gebod en eschaton zijn met elkaar verbonden doordat het in beide gaat om het geschieden van de wil van God. Hier wordt geen handelen afgeleid uit een eschatologisch ideaal, terwijl de verbinding met de eschatologie evenmin wordt prijsgegeven. De eschatologie vormt het toekomstperspectief bij het leven naar het gebod. In de gegeven situatie zetten wij vanuit het gebod concrete en realistische stappen. Deze zijn zinvol en hoopgevend vanwege het daarin meekomende vooruitzicht. Dit handelen vormt geen anticipatie op het eschaton, maar een teken van de toekomst.

Interessant is dat Constandse pleit voor eerherstel van de decaloog en de geboden in de christelijke ethiek, en zelfs voor casuïstiek. Hij meent dat het gebod vandaag nauwelijks leeft. Voor meer moderne sectoren van de christelijke wereld gaat dat op, maar Constandse besteedt geen aandacht aan de meer orthodoxe kringen en hun ethici. Bij hen domineert tot op vandaag nog steeds zo'n gebodsbenedering, die juist wel enige relativering kan gebruiken. Constandse's bezwaar tegen een eschatologische insteek geldt soms ook voor een gebodsbenedering. Ook deze kan idealistisch worden of te weinig bieden voor de concrete deliberatie bij thema's waarvoor geen geboden bestaan. Anders dan Constandse meen ik dat het Nieuwe Testament de eschatologie wel degelijk ook funderend ter sprake brengt en direct doorvertaalt naar de ethiek. Ik mis bij hem een bijbel-theologische bezinning, die onmisbaar is om dit punt te beslissen. Anderzijds helpt zijn pleidooi wel als medicijn tegen het gretige afscheid van gebodsethiek dat sommigen vandaag voorstaan. Ook de prioriteit van de praktische weg met God boven de theologische bezinning op die weg vind ik terecht en waardevol. Wel vraag ik mij af of Constandse's bewuste keuze om ethiek op te bevatten als praxis en dus een activiteit van de eerste orde, wel trefzeker is. Beter lijkt mij een onderscheid tussen 'christelijke levensstijl' met de daarbij behorende alledaagse deliberatie en 'ethiek'. Daarbij zou 'ethiek' evenals 'theologie' een begeleidende activiteit van de tweede orde blijven. De verhouding tussen het geleefde leven van de geboden en de christelijke hoop valt dan niet samen met die tussen de denkactiviteiten eschatologie en ethiek.

Puur technisch bezien vind ik de studie niet altijd even sterk. Zo blijft enigszins onhelder hoe Constandse vanuit een strikt descriptieve vraagstelling toch zo thetisch kan uitpakken. Ook neemt hij en passant veel mee, wat leidt tot te snelle typering, zoals de eenzijdige interpretatie van Stanley Hauerwas vanuit het denken van Gustafson. Ook is de schrijf- en betoogtrant soms nogal omslachtig en uitvoerig. Omdat in deze studie echter theologisch gesproken iets belangrijks gebeurt, neem ik dat graag voor lief.

A.L.Th. de Bruijne

Kampen

PRAKTISCHE THEOLOGIE

T. Theo J. Pleizier, *Religious Involvement in Hearing Sermons. A Grounded Theory study in empirical theology and homiletics*, Eburon, Academic Publishers, Delft 2010, 360 p., € 32,50 (ISBN 9789059723757).

Wat gebeurt er godsdienstig als kerkgangers naar een preek luisteren? Dat is de onderzoeksvraag waarop de auteur in dit proefschrift een antwoord zoekt. Er is in het verleden wel vaker onderzoek gedaan naar de hoorders, maar doorgaans vanuit sociologisch, communicatietheoretisch

of psychologisch gezichtspunt. Pleizier stelt het luisteren zelf aan de orde en hij doet via een theologisch-empirisch onderzoek. Theologisch: de preek als intermenselijk gebeuren voltrekt zich immers in het krachtenveld van de dynamiek tussen God en mens. In die dynamiek zijn drie aspecten te onderscheiden, namelijk de kerygmatische, de interpretatieve en de eschatologische dimensie. De theologische reflectie op het preekgebeuren vindt plaats op grond van een gedegen empirisch onderzoek, volgens de inductieve methode van de *Grounded Theory*, een theorie die volgens de auteur recht doet aan het feit dat we in de geloofspraktijk, de geloofsgemeenschappen en het gelovig individu te maken hebben met realiteiten, de *Real World* (Robson). Het ernst maken met de eigen werkelijkheid van God als een realiteit buiten ons en de werkelijkheid van de geloofspraktijk betekent een tussenweg tussen een 'naïef realisme' en een postmodern relativisme. De auteur gaat in zijn theorievorming minutieus te werk en ontwikkelt zijn theorie stap voor stap. Het wil wat zeggen voor de kwaliteit van dit proefschrift dat tijdens de promotie door een van de opponenten dit onderzoek voorbeeldig werd genoemd.

In de acte van het luisteren naar de preek onderscheidt Pleizier drie fasen van gelovige betrokkenheid. Fase 1 is de fase van de ontvankelijkheid. Hier spelen het geheel van de liturgie en de gemeenschap die samenkomt alsmede de subjectiviteit van de persoon van de hoorder een rol. De tweede fase is die van het verblijven in de preek. Het gaat om de verbinding met de Schrift en met het heil. De auteur beschrijft de processen van het ervaren, het waarnemen en het identificeren. Boeiend is de wijze waarop hij de augustiniaanse onderscheiding tussen 'frui' en 'uti' betreft op deze ervaringsdimensie. Hoorders spreken van een 'fijne preek' of een praktische preek. De identificatie – gaat de preek ook over mij? – vindt plaats zowel via de persoon van de prediker als de inhoud van de preek. In de derde plaats is er de fase van het engagement, het stadium van het actualiseren van het geloof. Hoe landt de preek in de leefwereld van de hoorders? Actualisering betekenen dat er iets nieuws oplicht, maar ook kan het leiden tot een opnieuw herkennen, door de auteur het anamnatische aspect genoemd. Op grond van dit alles onderscheidt hij vier uitwerkingen: bemoediging, viering, parenese en bekering. Daarmee corresponderen vier typen hoorders: de pelgrim, de mysticus, de discipel en de zondaar. Tegenover goede hoorders staan slechte luisteraars, waarbij Pleizier het slechte omschrijft als de perversie van het goede. Boeiende paragrafen die je er opnieuw van doordringen dat er onder de prediking iets gebeurt. In de prediking wordt een tijdelijk huis opgericht voor gelovigen in een seculiere wereld.

Met deze typering doe ik geen recht doe aan de inhoud van het boek. Er komt heel veel aan de orde op het terrein van de homiletische theorievorming. Ik vind het van grote waarde dat deze praktisch-theologische studie niet blijft steken in sociologische of psychologische waarnemingen, hoe waardevol deze ook kunnen zijn, maar voluit theologisch is. Ik denk bijvoorbeeld aan de wijze waarop de schrijver het horen verbindt met de in de Bijbelse theologie zo vaak gebruikte onderscheiding tussen het 'reeds' en het 'nog niet' van de komst van het Koninkrijk van God. Gezien dit theologisch karakter acht ik dit boek ook van betekenis voor de bezinning op de vraag naar het eigene van een gereformeerde praktische theologie.

De wijze waarop de schrijver laat zien hoe de preek is ingebed in het geheel van de liturgie roept overigens interessante vragen op, zoals die naar het gebruik van leesroosters, de kleur van de zondag, de inhoud van de gebeden enz. En hoe zit het met de verhouding tussen preek en sacrament, als de prediking een sacramenteel karakter draagt? Pleizier plaatst prediker en hoorder binnen de gemeente als geloofsgemeenschap. Dat lijkt me juist, maar roept wel de vraag op wat dat nu betekent voor wat onder ons genoemd wordt 'onderscheidenlijk preken'. En als het waar is wat door missiologen gezegd wordt dat we in onze tijd in de gewone kerkdiensten ook zoekers en randkerkelijken onder ons gehoor vinden, wat impliceert dit voor de missionaire of evangelisatori-

sche dimensie van preek en eredienst? Ik heb me ook afgevraagd of het plaatje wat Pleizier schetst van de vier typen hoorders niet te mooi, te afgerond is. Kom je de goede en de slechte hoorder niet heel vaak in één en dezelfde hoorder tegen? Is de werkelijkheid niet veelvormiger en soms ook weerbarstiger? Zo zouden er meer vragen te stellen zijn. Maar dat zou de ruimte van een recensie overschrijden.

Dr. Pleizier schreef een mooi boek en ik hoop dat met name predikanten er kennis van zullen nemen. Inzicht in wat er gebeurt onder het luisteren is ook van belang voor de prediker. Wie de moeite neemt de schrijver te volgen op zijn ontdekkingstocht krijgt heel wat mee waarmee hij zijn eigen praktijk van preken kan onderzoeken. Het zou daarom ook aanbeveling verdienen als dr. Pleizier zijn bevindingen zou kunnen verwerken in een boekje dat het gesprek tussen predikant en gemeente en op de kerkenraadsvergadering kan dienen.

A. Noordegraaf

BOEKAANKONDIGINGEN

P.F. Bouter, *Athanasius*, Uitgeverij Kok, Kampen 2010, 160 p., € 17,50 (ISBN 9789043517669).

Dr. Bouter geeft een mooi overzicht over de levensgang van deze kerkvader en behandelt een aantal thema's uit zijn werk, zoals schepping en voorzienigheid, de menswording van de Zoon, de Heilige Schrift, zijn omgang met de Psalmen enz. Deel 3 laat de lezer kennismaken met een aantal teksten van de kerkvader. Vooral het conflict met Arius en de Arianen krijgt veel aandacht. Graag had ik nog wel wat meer gehoord over de plaats van Athanasius in het geheel van de dogmengeschiedenis en over het verschil tussen de Westerse en de Oosterse kerk ten aanzien van de verzoeningsleer. Niettemin een mooi boekje voor ieder die geïnteresseerd is in de grote Traditie van de kerk.

A. Noordegraaf

Reinhard Dithmar (Hrsg.), *Durch Gottes Gnade bin ich wohlauf. Martin Luthers Leben in seinen Briefen*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2008, 223 p., € 12,80 (ISBN 9783374025893).

Dit boekje bevat een bloemlezing van de vele brieven die Luther geschreven heeft, verdeeld over drie categorieën: (1) brieven uit de tijd tussen de Rijksdag van Worms en zijn verblijf op de Wartburg (o.a. aan Spalatin en Melanchthon), (2) aan vorsten als Frederik de Wijze en (3) aan familie. Prachtig is wat hij over zijn huwelijk met Katharina von Bora schrijft (159vv), ronduit ontroerend is hoe hij zijn ouders liefdevol en zorgzaam benadert. De bekende brief aan zijn zoon-tje Hans is ook opgenomen; de andere brieven aan zijn kinderen laten zien dat hij als vader ook streng kon zijn.

G.C. den Hertog

Jan Hoek, Stefan Paas e.a., *Praktijkgericht Handboek voor de hbo-theoloog*, Boeken-
centrum, Zoetermeer 2010, 176 p., € 16,50 (ISBN 9789023925507).

Hbo-opleidingen groeien en bloeien. Maar wat is het eigene van een hbo-theoloog in onderscheid van academici? Wat kun je er mee in de kerk of het onderwijs? Welke competenties zijn vereist en waar krijgen godsdienstleraren en kerkelijke werkers mee te maken. In dit handboek – een soort vademecum – wordt het allemaal helder en overzichtelijk op de rij gezet. Een hoofdstuk over relevante adressen en gegevens besluit dit goede naslagwerk. Ook voor hen die een hbo-er in de gemeente aanstellen en met hen moeten samenwerken (predikanten bijvoorbeeld) nuttige lectuur.

A. Noordegraaf

Kees Jan Rodenburg, *Geen verzoening zonder bekering. Gesprekken over de joodse traditie*,
CHE-reeks, Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 108 p., € 11,50 (ISBN 9789023924203).

De auteur heeft ruim zes jaar namens het Centrum voor Israëlstudies in Jeruzalem gewoond en gewerkt. Dit boekje is één van de tastbare vruchten van die tijd. Het is een verkenning in het joodse denken, niet als wetenschappelijke studie of verantwoording van eigen leeservaringen, maar – zoals de ondertitel aangeeft – in de vorm van gesprekken met een aantal vertegenwoordigers van diverse stromingen in het jodendom. Die gesprekken vormen de meerwaarde van dit goed leesbaar geschreven boekje.

G.C. den Hertog

Age Romkes, *Openbaring. Uitzicht op het Rijk van God*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 112 p., € 11,00 (ISBN 9789023924852).

Een helder geschreven boekje in de serie *Luisterend leven*, bedoeld voor persoonlijke meditatie en gebruik in Bijbelkringen. In acht hoofdstukjes biedt de schrijver goede informatie over een aantal hoofdstukken van het laatste Bijbelboek, waarbij exegetische gegevens en meditatieve overwegingen elkaar op een goede wijze aanvullen. Inzake Openbaring 20 kiest de auteur voor de uitleg die dit gedeelte betreft op de tijd tussen hemelvaart en parousie. Jammer dat geen aandacht gegeven is aan de nog altijd boeiende uitleg van Miskotte. Overigens: van harte aanbevolen.

A. Noordegraaf

Hanneke Schaap-Jonker en Janine van Schothorst-van Roekel (red.), *Veilig bij God. Over autisme, geloof en kerk* (serie Praktisch en Pastoraal), Uitgeverij Groen, Heerenveen 2010, 180 p., € 12,50 (ISBN 9789058299680).

Mensen met een autisme spectrum stoornis (ASS) ervaren beperkingen in hun bestaan en dat raakt ook hun geloofsleven. Hoe ziet hun geloofsbeleving er uit en wat betekent dat voor allen die met autisten te maken hebben als het gaat om autisme en geloof, het zij thuis, op school of in het kerkelijk leven? Met name aan catechese, kerkdienst en pastoraat geven de schrijvers veel aandacht en bieden zij goede handvatten. Een belangwekkend en nuttig geschrift voor familieleden, gemeenteleden, maar vooral voor pastores, jeugdwerkers en onderwijsgeevenden.

A. Noordegraaf

INGEKOMEN BOEKEN

Barth, Karl, *Erklärungen des Epheser- und des Jakobusbriefes 1919-1929. Herausgegeben von Jörg-Michael Bohnet*, Karl Barth Gesamtausgabe, II. Akademische Werke 1919-1929, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2009, 556 p., € 88,00 (ISBN 9783290175382).

Beek, A. van de / Visscher, W. / Spruyt, B.J., *Burgerschap en cultuurparticipatie*, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2010, 105 p., € 9,95 (ISBN 9789058299598).

Beintker, Michael / Link, Christian / Trowitzsch, Michael, *Karl Barth im europäischen Zeitgeschehen (1935-1950) – Widerstand – Bewährung – Orientierung. Beiträge zum Internationalen Symposium vom 1. bis 4. Mai 2008 in der Johannes a Lasco Bibliothek Emden*, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2010, 528 p., € 54,00 (ISBN 9783290175313).

Belt, H. van den, e.a., *Evangelisch en reformatorisch: een wereld van verschil*, Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen 2010, 210 p., € 14,50 (ISBN 9789088651960).

Belt, H. van den, *Betrouwbaar getuigenis. Het geestelijk gezag van de Bijbel*, Artios Reeks, Uitgeverij Jongbloed, Heerenveen 2010, 108 p., € 12,50 (ISBN 9789058299666).

Blei, Karel, *Noordmans. Een inleiding met kernteksten*, Uitgeverij Kok, Kampen 2010, 246 p., € 24,90 (ISBN 9789043517584).

Borg, Meerten B. ter, *Vrijzinnigen hebben de toekomst. Een essay*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2010, 160 p., € 16,50 (ISBN 9789021142630).

Breetvelt, Jaap/ Quarles van Ufford, Philip, *Als uw leerlingen tussen de volken... Op zoek naar de missionaire roeping van de Protestantse Kerk in Nederland anno 2010*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 299 p., € 19,90 (ISBN 9789023923763).

Busch, Eberhard, *Drawn to Freedom. Christian Faith Today in Conversation with the Heidelberg Catechism*, Translated H. Rader, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 2010, 376 p., \$ 32,- (ISBN 9780802863782).

Calvijn, Johannes, *De eeuwige voorbeschikking Gods. Vertaling Willem Visser. Inleiding & annotaties Willem Balke*, Boom Religie, Amsterdam MMIX, 222 p., € 35,90 (ISBN 9789085067993).

Dasan, Jeyaraj, *Followers of Christ Outside the Church in Chennai, India. A Socio-Historical Study of a Non-Church Movement*, Missiological Research in the Netherland, no.51, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 520 p., € 39,50 (ISBN 9789023923701).

Dorssen, Hanna van (red.), *Wie is God? Een vraag van alle eeuwen*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 85 p., € 8,90 (ISBN 9789023925583).

Greschat, Martin, *Philipp Melancthon. Theologe, Pädagoge und Humanist*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 2010, 207 p., € 20,60 (ISBN 9783579080918).

Guroian, Vigen, *The Melody of Faith. Theology in an Orthodox Key*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 2010, 158 p., \$ 14,- (ISBN 9780802864963).

Hendriks, Peter, *Tegels & Screensavers. Bijbelse geloofsteksten voor elke week*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 118 p., € 12,90 (ISBN 9789023924784).

Hengel, Martin, *Theologische, Historische und biografische Skizzen. Kleine Schriften VII, herausgegeben von Claus-Jürgen Thornton, mit einer Würdigung und einem vollständigen Schriftenverzeichnis von Jörg Frey*, Mohr Siebeck, Tübingen 2010, 776 p., € 199,00 (ISBN 9783161502019).

Hertog, G.C. den & Hofman, T.M., *Aspecten van het werk van J.P. Versteeg*, Theologische Universiteit, Apeldoorn 2010, 112 p., € 10,00 (ISBN 9789075847307).

Hoek, J., *Hoe kom ik in de hemel? De betekenis van klassiek – gereformeerde stervensbegeleiding*, Uitgave van de Willem de Zwijgerstichting, Buijten & Schipperheijn, Amsterdam 2010, 47 p., € 4,30 (ISBN 9789072462480).

Hoek, Jan/ Paas, Stefan e.a., *Praktijkgericht. Handboek voor de hbo-theoloog*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 176 p., € 16,50 (ISBN 9789023925507).

Jung, Martin H., *Philipp Melanchthon und Seine Zeit*, 2. Auflage, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2010, 168 p., € 17,90 (ISBN 9783525550069).

Kamp, H.R. van de, *Hebreeën. Geloven is volhouden. Met een bijdrage van dr. Jakob van Bruggen (Hebreeën 10,19-13,25)*, Commentaar op het Nieuwe Testament, derde serie, Uitgeverij Kok, Kampen 2010, 336 p., € 34,90 (ISBN 9789043518116).

Kampen, Pieter en Nelly van, *Ruimte voor het wonder. Over wonderen hier en ver weg*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 112 p., € 12,50 (ISBN 9789023925361).

Klerk, Jillis de, *Onderbrekingen. Het begrip 'metaforische waarheid' in de theologie van Eberhard Jüngel*, Uitgeverij Boekencentrum Academic, Zoetermeer 2010, 303 p., € 32,50 (ISBN 9789023925491).

Kraan, P. van der/ Herik, A.J. van den/ Pals, A., *Leren om te leven 4a en b. Heidelbergse Catechismus*, Uitgeverij Jongbloed, Heerenveen 2010, 159 + 144 p., € 6,95 + € 6,95 (ISBN 9789058299765 + 9789058299772).

Kruijf, Gerrit de / Jong, Wietske de (red.), *Een lichte last. Protestantse theologen over de kerk*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 373 p., € 27,50 (ISBN 9789023924401).

Kuhn, Peter, *Gespräch über Jesus. Papst Benedikt XVI im Dialog mit Martin Hengel, Peter Stuhlmacher und seinen Schülern in Castelgandolfo 2008. Im Auftrag der Joseph Ratzinger Papst Benedikt XVI.- Stiftung*, Morh Siebeck, Tübingen 2010, 137 p., € 19,00 (ISBN 9783161504419).

Matthias, M. *Kiezen is dienen. De servo arbitrio. Luthers antwoord aan Erasmus*, Uitgeverij Kok, Kampen 2010, 416 p., € 34,90 (ISBN 9789043517942).

Nouwen, Henri, *Pastoraat en spiritualiteit. Het verzamelde werk*, Uitgeverij Lannoo, Tielt 2010, 351 p., € 29,95 (ISBN 97890209905777).

Pilhofer, Peter, *Das Neue Testament und seine Welt. Eine Einführung*, Mohr Siebeck, Tübingen 2010, 486 p., € 25,90 (ISBN 9783825233631 (UTB)).

Plezier, T. Theo, *Religious Involvement in Hearing Sermons. A Grounded Theory study in empirical theology and homiletics*, Eburon Academic Publishers, Delft 2010, 342 p., € 32,50 (ISBN 9789059723757).

Post, Doeke, *De dood komt steeds later. Het einde van het leven in discussie*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2010, 186 p., € 16,90 (ISBN 9789021142708).

Ratzinger, Joseph [Pope Benedict XVI], *The unity of the Church. Introduction by David L. Schindler*, Joseph Ratzinger in Communio, Volume I, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 2010, 202 p., \$ 24,90 (ISBN 9780802864161).

Rouwendal, P.L., *Dr. C. Steenblok*, Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen 2010, 171 p., € 14,90 (ISBN 9789088651472).

Schaap-Jonker, Hanneke en Schothorst-van Roekel, Janine (red.), *Veilig bij God. Over autisme, geloof en kerk*, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2010, 180 p., € 12,50 (ISBN 9789058299680).

Selderhuis, H.J., *Praeceptor Europae. Philippus Melanchthon over kerk, recht en universiteit*, Apeldoornse Studies no. 55, Theologische Universiteit, Apeldoorn 2010, 48 p., € 9,95 (ISBN 9789075847314).

Slot, E. van 't, *Openbaringsnegativisme. Bonhoeffers kritiek op Barths actualistische geloofs-begrip*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 287 p., € 27,90 (ISBN 9789023924791).

Toren, Benno van den, *Doordenken over de mens*, serie Doordenken over, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 65 p., € 8,90 (ISBN 9789023925613).

Troost, André F., *Engel naast God. Hoe goddelijk is Jezus?*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 207 p., € 16,50 (ISBN 9789023924753).

Veen, Evert van der, *In goed vertrouwen. Ontmoetingen rond de apostolische geloofsbelijdenis*, Uitgeverij Kok, Kampen 2010, 219 p., € 16,50 (ISBN 9789043517829).

Vleugels, Gie, *De Oden van Salomo: Uit het Syrisch vertaald en toegelicht*, Bronnen van Spiritualiteit, Altiora, Averbode 2010, 143 p., € 22,50 (ISBN 9789031730711).

Wisse, Maarten / Sarot, Marcel / Otten Willemien (red)./ *Scholasticism Reformed. Essays in Honour of Willem J. van Asselt*, Studies in Theology and Religion (STAR) volume 14, Brill, Leiden 2010, 390 p., € 130,00 (ISBN 9789004183179).

Young, Kevin L. de, *The Good News We Almost Forgot. Rediscovering the Gospel in a 16 th Century Catechism*, Mody Publishers, Chicago 2010, 252 p., \$ 14,99 (ISBN 9780802458407).